

Д.І. Малезжик

ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УРСР І ВЛАДА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1953 РР.)

Розкрито проблему стосунків радянської влади та творчої інтелігенції в перші повоєнні роки. Простежено вплив тоталітарного режиму на процес формування кадрів українських митців.

Ключові слова: творча інтелігенція, творчі спілки, радянська влада, ідеологічні кампанії, підготовка кадрів.

Проблема стосунків інтелігенції з владою належить до найбільш актуальних в українській історичній науці. Українська творча еліта протягом радянського періоду історії розглядалась у контексті культурної політики держави, будучи об'єктом впливу партійної номенклатури.

Особливого осмислення вимагає період 1945-1953 рр., протягом якого відбулися значні зміни в суспільному житті та свідомості населення. Протягом цих років творча інтелігенція перебувала під особливим контролем тоталітарного режиму.

Замовчувана у радянський період історіографії, тема активно досліджується сучасними науковцями. Окремі аспекти проблеми стосунків влади та творчої інтелігенції в аналізованій період висвітлюються в працях В. Бадяка [1], С. Волкова [2], В. Громова [3], Т. Марусик [4], О. Рубльова та Ю. Черченка [5], Л. Шевченко [6], О. Штейнле [7]. Однак спеціального дослідження, предметом якого були б стосунки українських митців та влади, створено не було.

Метою даної розвідки є об'єктивне висвітлення відносин влади й творчої інтелігенції в період апогею сталінізму, визначення впливу тоталітарного режиму на діяльність та формування митців України.

Одним із перших завдань після відновлення радянської влади в Україні було зміцнення державного апарату взагалі, й органів керівництва літературою та мистецтвом зокрема. Паралельно з цим вирішувалось питання обліку та мобілізації кадрів інтелігенції, що працювала до початку Другої світової війни.

Творча інтелігенція, незважаючи на свою нечисленність, активно залучалась до процесів відбудови культурного життя в УРСР. Разом з тим митці зазнавали особливих переслідувань через притаманний дух опозиції, який полягав у відстоюванні елементарних людських норм і свобод в умовах тоталітаризму. Комуністична доктрина розглядала творчу інтелігенцію як засіб ідеологічного впливу на суспільство. Координував діяльність агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У – Агітпроп, який визначав стратегію й тактику культурного розвитку, охоплюючи всі ділянки ідеологічної роботи.

Суттєву роль у механізмі ідеологічного впливу

на творчу інтелігенцію відіграла цензура. Діяльність Головного управління в справах літератури та видавництва, створеного в 1922 р., була спрямована проти культурної традиції та проти самого соціуму [8, 88]. Суворий контроль за діяльністю творчої інтелігенції здійснювали Комітет у справах мистецтва при Раді Міністрів УРСР та сектори і відділи з питань культурного будівництва в структурі комсомольських органів.

З огляду на це особливо важливою є позиція вишого партійно-радянського керівництва УРСР щодо інтелігенції. Так, перший секретар ЦК КП(б)У та голова Ради Міністрів УРСР М. Хрущов здійснював вплив на культурний процес в Україні, а разом з тим і на творчу інтелігенцію, у ході управлінської роботи, з широким використанням різноманітних форм, прийомів та заходів: затвердження річних і першого повоєнного п'ятирічного планів, у ході роботи в ЦК КП(б)У та Верховної Ради СРСР та УРСР, через постанови та рішення партійно-державних органів [9, 106]. Діяльність М. Хрущова в Україні була досить суперечливою. З одного боку, вона характеризувалася активним контролем за відновлювальними роботами у сфері культури, сприянням у підготовці кадрів для потреб культурного відродження, збільшенням фінансування соціально-мистецької сфери. З другого боку, М. Хрущов був співорганізатором ідеологічних кампаній «ждановщини» та боротьби з українським «буржуазним націоналізмом», які завдали значної шкоди як українській культурі, так і творчій інтелігенції [9, 106-107]. Ще більш негативною для творчої інтелігенції була робота на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та Л. Мельникова, на період діяльності яких припав пік політичних репресій в УРСР.

Ідеологічний вплив партійно-державних органів на інтелігенцію супроводжувався фізичним насильством і здійснювався в кількох напрямках: перевиховання (добровільне або з використанням методів примусу); ізоляція реальних і потенційних опонентів через арешти, депортації та заслання; уніфікація художніх підходів, розбудова спеціальних державних органів політичного контролю і політичного керівництва культурою; створення партійних осередків творчих організацій, контроль за професійною і громадською діяльністю інтелігенції через систему цензури, періодичної звітності; класовий підхід до соціального формування інтелігенції; контроль за діяльністю творчих спілок як каналів реалізації ідеологічних установок і формування світоглядних авторитетів у мистецькому середовищі, ставка на масове охоплення членів спілок ідеологічною роботою [5, 254-256].

Партійно-радянське керівництво повоєнного

періоду УРСР дотримувалось офіційного курсу в галузі літератури та мистецтва, запровадженого постановами «Про журнали «Звезда» і «Ленинград» та «Про оперу «Большая дружба» В. Мураделі». Партійна критика мала спонукати митців до створення художніх цінностей ідеологічного характеру.

Особлива роль у стосунках митців і влади належала творчим спілкам. З одного боку, творчі спілки організували співробітництво митців, надавали їм професійну та матеріальну допомогу, проводили велику роботу з пропаганди художніх творів. З іншого боку, ці організації впроваджували ідейно-політичне єднання, обмежуючи творчу самостійність [1, 53]. Однак, чим сильнішим був політико-ідеологічний тиск, тим ціннішим був кожний самостійний творчий прорив митців УРСР.

Деякі представники творчої інтелігенції самі брали участь у владних структурах і залучались до ідеологічних кампаній «жданівщини» та боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Так, у 1943-1948 рр. М. Бажан працював заступником голови Ради Міністрів УРСР, а П. Тичина – міністром освіти, О. Корнійчук упродовж 1944-1945 рр. очолював Народний Комісаріат зовнішніх справ УРСР, а в 1953 р. обійняв посаду заступника голови Ради Міністрів УРСР. Незважаючи на активну державницьку роботу, митці були залучені і до участі в ідеологічних кампаніях. Так, 14 грудня 1947 р. в «Радянській Україні» з'явилась стаття М. Бажана «Проти націоналістичних перекохань в сучасній науці про історію України», яка містила звинувачення багатьох письменників і учених у націоналізмі, у тому числі Ю. Яновського та М. Рильського. Історик І. Рибалка з цього приводу зауважує: «Як стало відомо пізніше, Бажана тричі викликали в ЦК з вимогою загострити статтю, що він і зробив, у чому потім щиро каюся, говорячи, що не повинен був так виступати, зокрема щодо Яновського» [10, 96].

До тієї частини інтелігенції, яка виявляла нейтралітет у ставленні до радянської влади, вживалися менш суворі засоби.

Своєрідними були процеси взаємовідносин влади та інтелігенції на західноукраїнських землях. Комуністичній партії треба було докласти великих зусиль, щоб примусити митців, світогляд яких почав формуватись в дорадянський період, творити в рамках офіційної ідеології. Втрати часів війни та гостра потреба в мистецьких кадрах змушували владу застосовувати різноманітні підходи до залучення творчої інтелігенції на свій бік. З-поміж них найменш болісними були надання привілеїв та пільг, зокрема літерне забезпечення, надання персональних пенсій тощо. Серед західноукраїнських митців пенсії були надані Д. Лукіяновичу та М. Яцківу. Велику допомогу надавали українські філії державних фондів – Літературного, Художнього та Музичного,

які надавали позики, путівки в будинки відпочинку та санаторії, виплати матеріальної допомоги [1, 59]. Важливу роль відігравала система політичної освіти, зокрема Товариства сприяння поширення політичних і наукових знань: у них митців залучали до участі в гуртках політичної освіти, до організації тематичних вечорів, присвячених ювілейним датам. Відбувалася політична та ідейна перепідготовка: залучення до участі в курсах та гуртках політосвіти, численних добровільних товариствах і організаціях, підготовка та прийом у мистецькі навчальні заклади. Таким чином, творча інтелігенція Західної України поступово співпрацювала з владою в різних галузях духовного життя.

Важливою формою ідеологічного впливу на творчу інтелігенцію стало залучення її у творчі спілки, які стали свого роду додатком до державного механізму. Їх статuti затверджувались не на установчих зборах або з'їздах, як це відбувається зазвичай у громадських організаціях, а урядовими органами. З часом спілки перетворилися на «провідників культурної політики партії». Політика адміністративно-командної системи щодо мистецтва поєднувала методи «батога» й «пряника» [1, 89]. Митець потрапляв у пряму залежність від влади. В умовах одержавлення професійних творчих організацій відбувалась ідейно-політична поляризація представників творчої інтелігенції.

Для радянської влади протягом 1945-1953 рр. велике значення мала боротьба за розширення свого впливу, а не просто боротьба з «буржуазним націоналізмом». Для цього потрібно було шукати злочини своїх супротивників та залучати інтелігенцію, яка б впливала на населення. Її закликали брати участь у розробці нових тем, розкритті переваг радянського ладу, утверджувати позитивний образ радянських можновладців як «визволителів», «об'єднувачів» України. Незважаючи на релігійні аспекти, така співпраця не трактувалась як зрада.

Отже, характерною особливістю періоду апогею сталінізму було розгортання кампаній на західноукраїнських землях. Розвиток інтелігенції визначався новими політичними та соціально-економічними процесами, зокрема, інтеграцією краю в радянську систему. Внаслідок недостатньої підтримки населенням влади спостерігалась суспільна недовіра до радянського режиму з боку населення регіону.

Поряд із залученням до розбудови культурного життя старої інтелігенції розв'язувалось завдання підготовки кадрів нової інтелігенції. Комуністичною партією було визначено чітку політичну лінію щодо різних її категорій. Зокрема, у Львові в 1946 р. було створено інститут прикладного і декоративного мистецтва, який мав стати «кузницею радянських мистецьких кадрів» в Західній Україні [1, 85]

Під впливом цілеспрямованої політики радянської влади в середовищі митців відбувалося серйозне розшарування. На думку дослідників С. Герегової й Т. Марусик, у західному регіоні України інтелігенція щодо влади займала одну з трьох позицій: 1) еміграція; 2) вичікувальна позиція; 3) включилась до процесу «радянзації» [11, 106]. На наш погляд, останню групу слід також диференціювати на кілька підгруп, оскільки ступінь включення західноукраїнських митців був неоднаковим. Частина митців сама зміцнила свою віру в комуністичні ідеали, зокрема, П. Козланюк, Я. Галан, Р. Братунь, свідомо проводячи «генеральну лінію». Друга частина митців переходила на прорадянські позиції скоріше формально, інколи й у достатньо поважному віці. Так, академік М. Возняк вступив до лав КПУ майже в 70-річному віці, однак, як згадує М. Нечитайлюк, «...справжнім комуністом він ніколи не був» [12, 235].

Частина радянської інтелігенції, яка вийшла переважно з трудових верств, відповідала меті партії та принципам радянської влади. Вони й склали більшість української інтелігенції (І. Ле, Ю. Смолич, О. Корнійчук, А. Головка) [5, 254].

Відповідно до цієї градації й була визначена політична лінія щодо цих окремих категорій. Вона базувалась на нещадному придушенні ворожо налаштованих елементів незалежно від форми та змісту їх виступів, на придушенні будь-якої спроби висловлення власних позицій з боку тієї частини національної інтелігенції, яка була незадоволена політикою комуністичної партії. У той же час вживались заходи для заохочення представників творчої інтелігенції, які свідомо та сумлінно стояли на позиціях радянської влади. Такий стан справ посилював диференціацію в середовищі українських митців. Пріоритет класових цінностей розглядався вище досягнення справедливості з одночасним знищенням всього, що було пов'язано зі старою ідеологією. Партійні лідери, розуміючи значення інтелігенції, розглядали її лише як матеріал для соціалістичного експерименту, який стане побічним продуктом суспільного розвитку.

Отже, спектр засобів впливу на творче середовище УРСР був надзвичайно широкий: від матеріального заохочення та соціальних пільг до примусу, репресій та фізичного знищення.

Партійно-радянська влада активно втручалася в процес підготовки кадрів української творчої інтелігенції. Політика повоєнного керівництва УРСР полягала в тому, щоб продовжувати боротись «за соціальну однорідність суспільства», надавати нового образу його соціальному складу. Проте, офіційно ще в середині 1930-х років було послаблено «класовий підхід» у формуванні соціального складу студентів. Завдання коригування соціального складу митців в перші повоєнні роки здійснювалось за

кількома напрямками.

Безпосереднє регулювання соціального складу студентів здійснювалось через систему прямих обмежень для одних і наданням пільг для інших категорій абітурієнтів залежно від соціального походження. Держава, виявляючи піклування про джерела формування інтелігенції з усіх соціальних груп населення, вела роботу із вдосконалення правил прийому до ВНЗ, виходила з необхідності запровадження в життя не конкурсного, а перш за все соціального принципу відбору у виші. Також розширювалась мережа вечірніх та заочних відділень у мистецьких навчальних закладах, першочергове право навчання в яких задля мали представники робітничого класу та селяни, які отримали відповідні рекомендації.

Задля контролю над соціальними показниками митців, які перебували у творчих спілках, до їх складу шляхом висування включались, тобто переважно призначались на відповідальні посади, вихідці з середовища робітників і селян, не маючи при цьому нормативної освіти.

Регулювання соціального складу літературної інтелігенції, підготовка якої в УРСР не проводилась у спеціальних навчальних закладах, відбувалось шляхом прийому до лав СРПУ соціально та ідейно близьких осіб, а до редакцій газет і журналів, книжкових видавництв призначались шляхом висування журналісти, редактори, які й здійснювали соціальний контроль.

Незважаючи на проведені заходи, з усіх соціально-професійних груп наукова та творча інтелігенція найменшою мірою відповідали уявленням партійно-радянської номенклатури про запрограмований соціальний склад.

Важливим для партійних функціонерів було питання регулювання національного складу митців України. Творча інтелігенція формується зазвичай з усіх національностей, що населяють державу, але найбільшу частку митців становлять представники титульної нації. Однак партійно-радянське керівництво здійснювало принципи сталінської національної політики, які базувались на зростанні в українських вишах частки росіян та інших національних меншин. Зокрема, станом на 1953 р. до вищих навчальних закладів мистецтва було зараховано 60 % українців, 30 % росіян і 5 % євреїв [13, арк. 35]. Як видно зі статистики, частка росіян у мистецьких вишах перевищувала їх відсоток у структурі населення УРСР більш ніж на 10 %.

Отже, розглядаючи взаємовідносини творчої інтелігенції та партійно-радянської влади в 1945-1953 рр., можна констатувати їх неоднозначність. З одного боку, держава матеріально та організаційно забезпечувала розвиток культури та підготовку кадрів митців, а з другого – проводила жорстку культурно-ідеологічну політику. Політичні репресії

щодо митців завдали великої шкоди українській культурі, гальмували національні традиції її розвитку. Незважаючи на це, саме в період апогею сталінізму формувались опозиційні тоталітаризму ідеї, які, щоправда, не набули комплексної розробки [14, 146]

Проведений аналіз процесу взаємовідносин радянської влади та творчої інтелігенції УРСР не вичерпує всі його форми. Відкриття доступу до закритих раніше архівних матеріалів, поява мемуарної літератури свідків тогочасних подій, залучення нових методологічних засад досліджень створили умови для об'єктивних оцінок процесів взаємодії митців України та влади в повоєнний період.

Посилання

1. Бадяк В. У лещатах сталінізму: Нарис історії Львівської організації Спілки художників України 1939-1953 рр. / В. Бадяк. – Львів: СКІМ, 2003. – 204 с.
2. Волков С.В. Интеллектуальный слой в советском обществе / С.В. Волков. – М., 1999. – Режим доступу: <http://swolkov.narod.ru/ins/index.htm>.
3. Громов Е. Сталин: Власть и искусство / Е.Громов. – М.: Республика, 1998. – 495 с.
4. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.) / Т.В. Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с.
5. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.) / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
6. Шевченко Л. Інтелігенція України і сталінізм (1945 – серед. 50-х рр.) / Л.Шевченко // Історія в школі. – 1999. – № 7 – С. 2-6.
7. Штейнле О.Ф. Соціальні джерела номенклатурної еліти повоєнної України / О.Ф. Штейнле // Гілея (науковий вісник). – 2009. – Вип. 24. – С. 115-124.
8. Левченко І.Е. Цензура як соціокультурний феномен / І.Е. Левченко // СОЦИС. – 1996. – № 8. – С. 88.
9. Юрчук В.І. Роль М.С.Хрущова у відродженні української культури (1944-1949) / В.І. Юрчук // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 106-113.
10. Рибалка І.К. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління / І.К. Рибалка. – Харків: Основа, 1999. – 200 с.
11. Герегова С.В. Розвиток вищої освіти в західних областях України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст. / С.В. Герегова, Т.В. Марусик // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 101-108.
12. Нечиталюк М.Ф. Моя пора, моє багатоліття: Спогади / М.Ф. Нечиталюк. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаніка, 2005. – 397 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 30, спр. 3300, 180 арк.
14. Морозов В.В. Інтелігенція 40–80-х рр. ХХ ст. як носій українського патріотизму / В.В. Морозов // Інтелігенція і влада: науковий збірник. – Одеса, 2006. – Випуск 8. – С. 146-152.

Малежик Д.И. Творческая интеллигенция УССР и власть в послевоенный период (1945-1953 гг.)

Раскрыта проблема взаимоотношений советской власти и творческой интеллигенции в первые послевоенные годы. Прослежено влияние тоталитарного режима на процесс формирования кадров украинских художников.

Ключевые слова: творческая интеллигенция, творческие союзы, советская власть, идеологические кампании, подготовка кадров.

Malezyk D.I. Arts intelligentsia of the Ukrainian SSR and state power in the postwar period (1945–1953)

The problem of relations between Soviet state power and arts intelligentsia during first postwar years has been revealed. The influence of totalitarianism on Ukrainian artists' training process has been examined.

Key words: arts intelligentsia, arts unions, Soviet state power, ideological campaigns, training of personnel.

31.03.2011 p.

УДК 94 (477):364.122.5«1945/1970»

Я.М. Гирич

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ УПРОДОВЖ 1945-1970 РОКІВ

У статті проаналізовано розвиток міст та містечок Чернігово-Сіверщини у контексті урбанізаційних процесів та містобудівної політики радянської влади упродовж 1945-1970 рр. Для зазначеного дослідження залучено архівні матеріали, опубліковані документи та статистичні збірники.

Ключові слова: повоєнна відбудова, Чернігово-Сіверщина, урбанізаційні процеси, містобудування, зростання кількості міст, міське господарство, міське населення, малі міста.

Сучасна Україна є індустріальною державою з переважно міським способом життя. На різних етапах вітчизняної історії роль міст у житті країни змінювалася. Значною мірою розвиток українських міст ґрунтується на матеріальній та демографічній базі, що склалася ще за радянської доби, яка позначилася динамічними урбанізаційними процесами.

Урбанізаційні процеси вивчають економісти, демографи, географи, культурологи, соціологи, філософи, історики. Історичний напрямок досліджень урбанізації передбачає, серед інших аспектів, вивчення впливу держави на урбанізаційні процеси, зокрема: реалізацію житлових програм, управління планомірним розвитком міст, регулювання міграційних процесів та планове розміщення продуктивних сил, стирання істотної різниці між містом і селом.

Регіональний аспект вивчення проблеми частково компенсований науковими розвідками на сторінках «Сіверянського літопису». Публікації О. Воронка [2], В. Іванишиної [12], І. Суботіної [19], присвячені динаміці та регіональним особливостям демографічних процесів на території Чернігівської області у другій половині ХХ ст., становлять значний науковий інтерес. Частково до них можна віднести і праці В. Гаврилова [11], дослідника міграційного руху на теренах північного Лівобережжя України у повоєнну добу. В. Гаврилов, досліджуючи міграційний рух у післявоєнний період